

ПОЛІТИКА НОВОРОСІЙСЬКОГО ТА БЕССАРАБСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА П. Є. КОЦЕБУ ЩОДО КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті на основі опублікованих та архівних матеріалів висвітлюється політика П. Є. Коцебу щодо козацтва півдня України. Визначається місце генерал-губернатора у процесі ліквідації Азовського та Дунайського козацького війська. У додатку до статті опубліковано оригінал одного з документів.

Ключові слова: Південна Україна, П. Є. Коцебу, Азовське козацьке військо, Дунайське козацьке військо.

Доля козацьких формувань Південної України останні десятиліття викликає постійну увагу дослідників. Курс на реформи, взятий керівництвом Російської імперії після поразки у Східній (Кримській) війні (1853–1856 рр.), поставив під питання сам факт існування козацьких військ у Новоросійському краї. Після періоду розбудови, різноманітного реформування та уніфікації південноукраїнського козацтва на зразок Війська Донського протягом 30–50-х рр. ХІХ ст., на думку істориків, в 60-х рр. ХІХ ст. розпочався період, що відзначався процесами ліквідації козацьких іррегулярних формувань півдня України та поступового злиття козацтва з іншими верствами населення [2; с. 146]. Метою статті є простежити, як вирішувалась доля козацьких військ Новоросійського краю генерал-губернатором П. Є. Коцебу, не відкидаючи провідної ролі центрального керівництва Російської імперії у цих процесах. Завданнями є визначити основні політичні методи та місце П. Є. Коцебу у процесі ліквідації Дунайського та Азовського козацьких військ.

12 грудня 1862 р. П. Є. Коцебу був призначений на посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та командуючого військами новоутвореного Одеського військового округу. Протягом його перебування на зазначених посадах на півдні України припинили існувати останні козацькі формування: Азовське та Дунайське війська. Політика П. Є. Коцебу щодо козацьких військ в останні роки їхнього існування та його позиція в процесах ліквідації козацьких формувань за-

лишаються маловивченими. Генерал-губернатор П. Є. Коцебу підтримував курс військових реформ, що впроваджувалися в Російській імперії військовим міністром Д. О. Мілютіним. Відомо, що в жовтні 1881 р. він був обраний за рішенням імператора головою спеціальної комісії для перегляду всієї «мілютинської» системи військового управління і ця комісія в повному обсязі схвалила діючі норми, маючи лише декілька пропозицій у сфері військової освіти.

П. Є. Коцебу був добре обізнаним у козацькому питанні, бо неодноразово командував загонами різних козацьких формувань Російської імперії: під час Східної війни він був начальником штабу армії на Дунайському театрі військових дій, а з лютого 1855 р. — начальником штабу Південної армії та всіх сухопутних і морських військових сил у Криму. Ще до свого перебування на посаді генерал-губернатора Новоросійського краю П. Є. Коцебу мав достовірні відомості про боездатність південноукраїнського козацтва та про проблеми, що існували в військах.

Після закінчення Східної війни за Паризьким мирним договором 1856 р. від Росії відійшла придунайська частина Бессарабії на користь Молдавського князівства [5; с. 228–231]. Облаштуванням нового кордону займалась міжнародна комісія, яку очолював з російського боку генерал-лейтенант генерального штабу, військовий губернатор Бессарабії М. Л. Фантон-де-Веррайон. В його розпорядження були відправлені декілька загонів дунайських і донських козаків. У рапорті до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора О. Г. Строганова в.о. наказного отамана Дунайського козацького війська полковник І. Є. Гангардт відмічав, що генерал-ад'ютант П. Є. Коцебу надав у розпорядження М. Л. Фантон-де-Веррайону «... команду з 1-го офіцера, 4-х урядників і 50-х козаків, обравши найкращих, чепурно вдягнутих, на доглянутих конях. Команду цю, після огляду в Аккермані, відправити в Татарбунар...» [8; арк. 4–4.]. Огляд козацьких загонів не був зайвим, П. Є. Коцебу знав про реальне становище у цьому козацькому формуванні, адже огляди Дунайських полків протягом 1855–1857 рр. у інспектуючих викликали незадовільні відгуки [1; с. 82].

Дунайське (Новоросійське) та Азовське війська були останнім козацькими формуванням на півдні України. Процес ре-

формування військових сил Російської імперії після поразки у Східній війні та й внутрішній стан цих іррегулярних формувань об'єктивно вимагали або значного реформування і збільшення самих військ й їхнього земельного фонду, що в свою чергу було надто складно для казни та уряду, або ж повної ліквідації цих військ.

Доля Азовського козацького війська була вирішена урядом ще за часів генерал-губернаторства графа О. Г. Строганова — з початку 1862 р. азовських козаків почали переселяти на Кубань. О. Г. Строганов намагався проводити переселення Азовського козацького війська на Кубань за принципами добровільності та методами агітації, але, як показала практика, за недостатньої кількості добровольців переселенців обирали шляхом жеребкування [9; с. 95–98]. П. Є. Коцебу фактично продовжив курс свого попередника. Реалізуючи широкомасштабну кампанію з переселення козацьких формувань із внутрішніх губерній на Кубань, уряд не міг одразу виселити Азовське козацьке військо повним складом. Був розроблений відповідний механізм. Головнокомандуючий Кавказькою армією мав завчасно повідомляти генерал-губернатора про кількість родин офіцерів і козаків, які мають переселитися. З кожною сотнею козацьких сімей мала йти одна офіцерська родина, яка погоджувалась на це за власним бажанням, або обиралася жеребкуванням. Відзначимо, що від обов'язкового переселення звільнялися сім'ї відставних офіцерів, відставних козаків, які не мали синів, козаки віком від 45 років, сини яких не досягли 17-річного віку; вдови, які мали лише дочок; сироти, що не досягли 20-річного віку [6; с. 123–124].

Генерал-губернатор П. Є. Коцебу робив всі необхідні розпорядження збору переселенців у Бердянську (в разі слідування морським шляхом) і в Керчі (якщо переселення йшло через Кримський півострів). У 1862 р. перші 206 сімей переселенців продали за заниженими цінами або здали в оренду свої землі, були перевезені морем та, незважаючи на їх невдоволення та бажання оселитися разом, були розпорошені по декілька сімей різними станицями чорноморців на Кубані. Азовські козаки не мали інформації про конфлікти переселенців з місцевим керівництвом на Кубані, тому нова група у складі 504 козацьких і 5 офіцерських сімей без особливих заперечень продовжила про-

цес переселення, під час якого їх знов намагалися розселити окремо різними станицями.

Зупинившись табором біля Анапи, азовці рішуче захищали власні інтереси, не зважали на аргументи місцевого керівництва. Ситуація могла закінчитися дуже трагічно, після того як були викликанні війська, вже за таких обставин азовські козаки вирішили піти на переговори і погодилися на оселення окремими групами у чотирьох станицях.

Генерал-губернатор П. Є. Коцебу намагався в подальшому унеможливити повторення подібних інцидентів, тому клопав перед військовим міністром Д. О. Мілютіним і переконав його у необхідності переселення лише на добровільній основі; тих, хто не мав бажання, переводити у цивільне відомство [3; с. 48]. Наслідком цих зусиль П. Є. Коцебу стало рішення уряду відмовитися від переселення азовців в повному складі. Вже з 1864 р. козаки, які переселялися на Кубань враховуючи попередній досвід, були оселені разом в окремо відведених станицях. В 1865 р. Азовське військо перестало існувати.

У 1866 р. П. Є. Коцебу писав про майбутнє іншого іррегулярного формування — Дунайського (Новоросійського) козацького війська: «...військо за малочисельністю служилого складу не може виконувати свої обов'язки, виставляючи лише один полк замість двох, і то за постійної допомоги наданням коштів на бойове знаряддя, і краще було б його розпустити» [7; с. 364–365]. Його пропозицію врахували у Військовому міністерстві й у 1868 р. вийшов наказ про ліквідацію цього формування. На відміну від Азовського війська, дунайські козаки та офіцери відразу переводилися в цивільне відомство без переселення на Кубань.

Процес ліквідації війська йшов під контролем місцевого керівництва. Важливою з багатьох питань була позиція генерал-губернатора П. Є. Коцебу [4; арк. 10–40]. Він намагався стримувати природне незадоволення офіцерів і козаків фактом ліквідації війська, вимагаючи від дунайців виконання рішення командування і дотримання дисципліни (див. документ в додатку до статті), з іншого боку обіцяв вирішити наболіле земельне питання.

Варто відзначити, що проблема нестачі земельного фонду в Азовському та Дунайському козацьких військах була актуаль-

ною фактично протягом всього часу існування цих іррегулярних формувань. Через це земельному питанню П. Є. Коцебу приділяв особливу увагу. Після ліквідації козацьких військ генерал-губернатору потрібно було розробити принципи перерозподілу земельного фонду колишніх козацьких військ Новоросійського краю. Вирішення спірних питань про користування та перерозподіл земель, що продали азовські переселенці та залишилися після ліквідації Азовського війська, займає головне місце в офіційному листуванні між П. Є. Коцебу та керівництвом Азовського війська, в якому розглядалось питання про надання в пожиттєве користування земельних ділянок «лише гідним» офіцерам та їхнім вдовам, а також розгляд скарг державних селян Таврійської губернії, що купили або брали в оренду маєтки азовців-переселенців. Вони скаржилися на різні утиски та перешкоди в користуванні землею, яких зазнавали від азовців. Фактично, генерал-губернатор відмовлявся від вирішення цих земельних конфліктів, передоручивши розгляд цих питань керівникам Азовського козацького війська. [3; с. 190–191]. Земельний фонд ліквідованого Азовського війська був використаний П. Є. Коцебу і для зняття соціальної напруги серед дунайських козаків під час ліквідації останньої в 1868 р. (див. наказ у додатку). Насправді цей наказ П. Є. Коцебу був в інтересах лише вузької групи офіцерів Дунайського війська, які отримали як належні їм ділянки у Бессарабії, так і додатково 41 ділянку на землях колишнього Азовського війська. Для нижніх чинів Дунайського війська цей наказ П. Є. Коцебу був лише акцією заспокоєння рядового козацтва, які після ліквідації війська були позбавлені справедливого розподілу землі і отримали менші ділянки ніж ті, якими користувалися раніше, а багато рядових козаків навіть стали безземельними. Сам текст документу засвідчує його агітаційний характер, де П. Є. Коцебу значно перебільшує власну турботу долею дунайських козаків. Недаремно генерал-губернатор вимагав публічного оголошення свого наказу на загальних зборах мешканців станиць.

Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор Павло Євстафійович Коцебу відіграв важливу роль у долі Азовського та Дунайського військ. Рішення про їх ліквідацію були ухвалені центральним керівництвом Російської імперії, в той самий час не викликали жодного заперечення з боку П. Є. Коце-

бу. Головним досягненням П. Є. Коцебу можна вважати те, що процес ліквідації козацьких військ, що був негативно сприйнятий більшістю азовських і дунайських козаків, пройшов без значних соціальних виступів.

Презентований нижче документ публікується вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу. Старі кириличні літери замінюються на відповідні їм сучасні. Твердий знак в кінці слів опущений. Документ є оригіналом.

ДОДАТОК ПРИКАЗ ПО НОВОРОССИЙСКОМУ КАЗАЧЬЕМУ ВОЙСКУ

г. Одесса

Января 29-го дня 1869 года

№ 1

В приказе Военного Министерства от 26 декабря прошлого 1868 года за № 404, объявлено, что Государь Император согласно с мнением Государственного Совета 3-го декабря 1868 г. Высочайше повелеть соизволил: Новороссийское казачье войско упразднить на основании прилагаемого при сем положения.

При упразднении войска Его Императорским Величеством благоугодно было по особому моему представлению, разрешить для лучшего устройства благоустройства быта чинов сего войска, тем из них которые изъявили желание переселиться, отвести в пределах бывшего Азовского казачьего войска 7950 десятин земли.

Таковою прибавкою земли — более плодородной и ценной сравнительно с землею южной части Бессарабии, именуемой «Буджак» Высочайше дарована возможность увеличить наделы офицерам, не уменьшая общественных юртов станиц.

Объявляя о сей последней милости Государя Императора чиnam Новороссийского казачьего войска за их добрую службу, предписываю Войсковому Правлению обще с Наказным Атаманом и при содействии временной межевой комиссии... безотлагательно принять все зависящее от них меры к скорейшему выполнению вышеуказанного положения об упразднении Новороссийского казачьего войска.

Уверенный, что в виду приближения весны, войсковое начальство сознает неocenенную пользу скорейшего размежевания земли...

До окончательного же перехода Новороссийского казачьего войска в гражданское ведомство, предписываю всем начальствующим чинам оного оставаться при ныне занимаемых должностях и продолжать управление войском до закрытия действия Войскового штаба — письменные дела и денежные счета которого должны быть окончены и сданы по принадлежности не позже 1-го марта сего года.

Казакам же несущим внутреннюю службу, исполнять оную исправно и всем вообще казакам, как оставшимся еще на службе, так и спущенным уже на льготу, во всем касающемся службы и общественных дел, обращаться по прежнему установленным порядком к Наказному Атаману или в Войсковое Правление по принадлежности, — оставаясь в должном повиновении ныне существующим, войсковым властям.

Приказ сей объявить на полных сборах станичных обществ.

Подписал: Генерал-адъютант Коцебу.

Національний архів Республіки Молдова. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 8077. — Арк. 19–20.

Джерела та література

1. Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. — Одеса: Астропринт, 1998. — 232 с.
2. Бачинська О. А. Козацтво у «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). — Одеса: Астропринт, 2009. — 256 с.
3. Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козацького війська. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1995. — 220 с.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф.1. — Оп. 140. — Спр. 68. — Арк. 1–41.
5. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 215. — Спр. 35. — Арк. 228–231.
6. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). — Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. — 514 с.
7. Столетие Военного Министерства. — СПб., 1902. — Т. XI. — Ч.1. — 434 с.
8. Центральний державний історичний архів у м. Київ. — Ф. 245. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 4–4 зв.
9. Хромов А. В. Політика О. Г Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких військах Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства // Науковий вісник ОДЕУ. — 2009. — № 7(85). — С. 92–99.

POLICY OF NEW RUSSIA AND BASSARABIA GOVERNOR-GENERAL P. E. KOTZEBUE IN RELATION TO THE COSSACK TROOPS OF SOUTHERN UKRAINE

On the basis of published and archival materials covered policy of P. E. Kotzebue on attitude toward the Cossacks southern Ukraine. We define the place the Governor-General in the process of liquidation of the Azov and Danube Cossack troops. The annex to the original article published by one of the documents.

Key words: *South Ukraine, P. E. Kotzebue, Azov Cossack Host, Danube Cossack Host.*

A. B. Хромов

ПОЛИТИКА НОВОРОССИЙСКОГО И БЕССАРАБСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА П. Е. КОЦЕБУ ОТНОСИТЕЛЬНО КАЗАЧЬИХ ВОЙСК ЮЖНОЙ УКРАИНЫ

В статье на основе опубликованных архивных материалов освещается политика П. Е. Коцебу относительно казачества Южной Украины. Отмечается место генерал-губернатора в процессе ликвидации Азовского и Дунайского казачьих войск. В дополнении в статье опубликован оригинал одного из документов.

Ключевые слова: *Южная Украина, П. Е. Коцебу, Азовское казаческое войско, Дунайское казаческое войско.*